

**ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІЯ ПЕРАЎТВАРЭННІ
ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ І ПАРЭМІЙ У МОВЕ МАСТАЦКАЙ ПРОЗЫ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ РАМАНА І. МЕЛЕЖА “ЛЮДЗІ НА БАЛОЦЕ”)**

Старасціна Ганна Міхайлаўна

старшы выкладчык кафедры замежных моў
установы адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова”
(г. Магілёў, Беларусь)

На сучасным этапе развіцця мовазнаўства прыярытэтным з’яўляецца
вывучэнне творчай індывідуальнасці пісьменніка, яго стылю. Своеасаблівая

манера аўтара закранае ўсю тканіну твора і выяўляецца ў моўных адзінках. У мастацкім тэксце слова ўступае ва ўзаемаадносіны з ўсёй сістэмай мастацкага маўлення, атрымлівае магчымасць рэалізаваць свае патэнцыяльныя магчымасці і набывае новыя якасці. Выкарыстанне індывідуальна-аўтарскіх лінгвістычных сродкаў абумоўлена кампазіцыйнай будовай рамана. Мадыфікацыя фразеалагізмаў і парэміі з'яўляецца адным са спосабаў выражэння аўтарскай пазіцыі. Пераўтварэнне ўстойлівых адзінак у мастацкім тэксце прыводзіць у асноўным да змены іх стылёвай прыналежнасці: мадыфікаваныя фразеалагізмы і парэміі набываюць, як правіла, гутарковы адценне, пры гэтым яны становяцца яшчэ больш эмацыянальнымі, вобразнымі і цікавымі.

Вядома, што паміж прыказкамі і фразеалагізмамі існуюць “істотныя, прынцыповыя адрозненні лагічнага, структурнага, сінтаксічна-функцыянальнага і спалучальнага плана, якія дазваляюць сцвярджаць, што фразеалагізмы і прыказкі — моўныя адзінкі неаднароднага тыпу” [2, с. 7]. Аднак калі разглядаць названыя адзінкі паводле іх стылістычнага выкарыстання ў мастацкім маўленні, то тут можна заўважыць шмат агульнага. Як фразеалагізмы, так і парэміі з'яўляюцца поліфункцыянальнымі адзінкамі, г.зн. могуць выконваць у мастацкім тэксце некалькі функцый. Яны адначасова называюць прадмет ці з'яву, ацэньваюць іх, надаюць маўленню дадатковую экспрэсію, выступаюць сродкам маўленчай характарыстыкі персанажаў і г.д.

У рамане “Людзі на балоце” фразеалагізмы і парэміі ўжываюцца ў асноўным з тым жа значэннем, структурай, якія характэрныя для іх у агульнанародным ужыванні. Разам з тым, у некалькіх выпадках І. Мележ уводзіць у тэкст устойлівыя адзінкі ў змененай форме. Такія індывідуальна-аўтарскія пераўтварэнні магюваюцца “мастацкімі задачамі і разлічаны на дасягненне пэўнага стылістычнага эфекту” [2, с. 12].

Для мовы рамана І. Мележа тыповыя наступныя прыёмы структурна-семантычнай трансфармацыі фразеалагізмаў.

1. Замена кампанента ўстойлівай адзінкі іншым словам.

Ужыванне гэтага прыёму абумоўліваецца ідэйна-стылістычнымі задачамі пісьменніка, неабходнасцю дастасаваць фразеалагізм да кантэксту: *Ат, няхай гавораць што хочуць, чалавеку **рота не залепіш**, калі язык свярбіць* [4, с. 68]. Мадыфікаваны фразеалагізм *рота не залепіш* утвораны на аснове ўзуальнага *закрыць рот* (разм. *неадабр.* ‘прымусіць маўчаць каго-н.’) шляхам замены кампанента *закрыць* экспрэсіўна больш зніжаным *залепіць*.

Або: *Грозны незнаёмы раптам загадаў: — Лезь дахаты. Ды глядзі, **дзяржы язык за зубою*** [4, с. 44]. Аказіянальны фразеалагізм *дзяржаць язык за зубою* ўтвораны на аснове ўзуальнага *трымаць язык за зубамі* (разм. ‘нічога

не гаварыць лішняга, быць асцярожным у выказваннях; маўчаць, калі трэба') шляхам замены кампанента *зубы* на *зуба*. Абноўлены фразеалагізм прыцягвае ўвагу чытача нечаканым спалучэннем слоў, стварае ўражанне непаўторнасці, павялічвае экспрэсіўнасць выказвання.

2. Выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма / парэміі.

Сутнасць гэтага прыёму ў тым, што разбураецца традыцыйная структура ўстойлівай адзінкі і ўжываецца адзін ці некалькі яе кампанентаў, часта граматычна змененых, якія нагадваюць узуальны прататып дэфармаванага выразу: *“Няхай сам абабіваецца [Чарнушка], калі такая ўрода!..” А Васіль не дасць, каб клалі палец у рот! Не папусціцца!..* [4, с. 19]. З кантэксту без асаблівых цяжкасцей аднаўляецца ўзуальны фразеалагізм *палец у рот не кладзі* (разм. ‘хто-н. такі, што можа пастаяць за сябе, з кім трэба быць асцярожным’), для якога характэрна застыласць дзеяслоўнага кампанента ў другой асобе адзіночнага ліку. У тэксце фразеалагічная адзінка відазмняецца: дзеяслоў ўжываецца ў множным ліку.

Або: — *Пан! От бо сказала! Куры падохнуць ад смеху!* [4, с. 350]. У прыведзеным прыкладзе дэфармаваны фразеалагізм створаны на аснове ўзуальнага *куры засмяюць* (разм. *неадабр.* ‘хто-н. зробіць што-н. недарэчнае, вартае кпінаў, насмешкі’). Письменнік знарок змяняе ўстойлівую адзінку, каб надаць ёй грубаватае адценне і такім чынам дастасаваць да кантэксту.

Аўтар разбурае традыцыйную структуру народнага афарызма і ўжывае толькі частку яго кампанентаў, якія выклікаюць асацыяцыю з пэўнай прыказкай. Напрыклад: — *Данусцім, што вас бачылі там не раз. Данусцім, што на вас накіраваў хто-небудзь, хто хацеў сам застацца ў ценю... Ганна з палёгкай адгукнулася: — Я і сама так думала! Хтосьці паказаў, падвёў!.. Чужымі рукамі хацеў за гарачае ўзяцца!..* [4, с. 56]. Параўн. з узуальнай прыказкай *чужымі рукамі жар заграбаць лёгка*. Замена робіцца з мэтай дастасаваць прыказку да пэўнай сітуацыі, стварыць уражанне нечаканасці, непаўторнасці. Як адзначае Л.Ц. Выгонная, “мова мастацкіх твораў — вынік свядомай аўтарскай дзейнасці, якая служыць для вырашэння акрэсленых ідэйна-эстэтычных задач. <...> Тыя адхіленні ад нарматыўнай мовы, з якімі сутыкаецца чытач твораў мастацкай літаратуры, абумоўлены стылістычнымі патрэбамі і пошукам новых выяўленчых сродкаў беларускай літаратурнай мовы” [1, с. 145].

3. Элімінацыя кампанентаў фразеалагізма / парэміі.

Аўтар апускае кампанент фразеалагічнай адзінкі з мэтай імітацыі жывой народнай гаворкі, адлюстравання разнастайных эмацыянальных адносін паміж персанажамі: — *Горай толькі сабе робіш! Круціць хочаш?* [4, с. 59] Адсутны кампанент фразеалагізма *круціць мазгі* (*прост. неадабр.* ‘выклікаць

збянтэжанаць, разгубленаць; забытваць каго-н.) аднаўляецца з кантэксту паводле наяўнага кампанента.

Або: — *Е такія малітвы, што як пачуе ён [вядзьмак], дак як ліст затрацеца, — сказаў нехта тонам знаўцы. — Толькі трэ знаць яе, тую малітву...* [4, с. 70] Кампаратыўны фразеалагізм як *асінавы ліст* [калаціцца] ('вельмі моцна') лёгка аднаўляецца з кантэксту.

Прыказка скарачасца тады, калі яна добраведомая, і таму на аснове скарочанага варыянту можа быць лёгка ўзноўлена ў памяці. Іван Мележ ужывае прыказкі з мэтай індывідуалізацыі герояў, для таго, каб раскрыць іх унутраны свет. Таму прыказкі ўжываюцца часцей у маўленні персанажаў, чым у аўтарскім, арганічна ўваходзяць у жывую народную гаворку палешукоў. Па гэтай прычыне скарачэнне прыказак можна разглядаць як тыповую з'яву вуснага маўлення і кваліфікаваць як "закон моўнай эканоміі" [5, с. 31]. Паводле слухнага меркавання І.Я. Лепешава, скарочанае выкарыстанне прыказак павінна разглядацца як "стылістычна не абумоўленае" [2, с. 13]. У скарочаным выглядзе ў рамане ўжываецца прыказка *сорам не дым, вачэй не выесць* ('сорам можна сцярпець'): *Тое, што гэты васпаваты выскачка тыцнуў яго [Глушака] ў гразь, яшчэ паўбяды: сорам не дым, гразь можна і выцерці з твару* [4, с. 316]. Скарачаецца і прыказка *закон што дышла, куды павярнуў, туды і выйшла* ('гаворыцца як адмоўная ацэнка несправядлівасці, што чыніцца пад прыкрыццём закона'): — *Улада што? Яна дае закон, а закон той — як дышло... Закон той людзі прымерваюць* [4, с. 215].

Такім чынам, мадыфікаваныя фразеалагізмы і парэміі ў структуры рамана І. Мележа "Людзі на балоце" выконваюць наступныя функцыі: характарызуюць гаворку персанажаў, ствараюць ілюзію жывога народнага маўлення; забяспечваюць структурна-сэнсавую цэласнасць апавядання, яго кампазіцыйнае адзінства; служаць для стварэння шматпланавасці мастацкага тэксту.

Літаратура

1. *Выгонная, Л. Ц.* Праблема індывідуальнага ў сацыяфанетыцы / Л. Ц. Выгонная // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў : зб. навук. арт. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа, БДУ імя У. І. Леніна ; рэд.: М. В. Бірыла, А. Я. Супрун. — Мн. : Навука і тэхніка, 1982. — С. 143–175.
2. *Лепешаў, І. Я.* Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцевіч. — Мн. : БелЭн, 1996. — 352 с.
3. *Лепешаў, І. Я.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. — Мн. : БелЭн, 2004. — 448 с.
4. *Мележ, І.* Збор твораў : у 10 т. — Мн., 1983. — Т. 5: Людзі на балоце.
5. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. — Мн. : Народная асвета, 1981. — 79 с.